

Slutrapport – LONA-projektet:

Förstudie av förutsättningarna för ett biosfärområde inom Motalas sjönära naturlandskap och rika kulturbygd vid Vättern

Motala den 31 mars 2020

Naturskyddsföreningen
Motala

Statliga bidrag till Lokala Naturvårdsprojekt är
medfinansier för genomförandet av detta projekt

SLUTRAPPORT DEL 3

Innehåll

5. Det Potentiella biosfärområdets kulturhistoriska värden	3
5.1 Kulturhistorisk utveckling	4
5.1.1 Stenålder i Motala.....	4
5.1.2 Brons- och järnålder i Motala	8
5.1.3 Kulturhistoria från medeltid till reformationen.....	9
5.1.4 Kulturhistoria reformationstiden till 1800-talet	11
5.1.5 Motalas kulturhistoria 1800-talet till nutid	15
5.2 Kulturlandskapet.....	16
6. Slutsats och tankar om framtida insatser	18
6.1 Slutsats och hur förverkliga tanken om ett biosfärområde?	18
6.2 Några förslag till åtgärder	19
7. Referenser	20

5. Det Potentiella biosfärområdets kulturhistoriska värden

Motala har en fantastisk kulturhistoria som sträcker sig långt tillbaka i tiden när den senaste inlandsisen lämnat vårt område. Detta faktum är emellertid en förhållandevis ny färsk kunskap endast ett par decennier gammal.

I Motalas historiebok som publicerades 1981 inför Motala stads 100-års jubileum, står det att läsa att "Motalabygden förefaller av fynden att döma ha varit utan bebyggelse ända in i sen järnålder och kanske ännu längre." och "... Men Motala saknar över huvud taget fornlämningar". Denna uppfattning ställdes på ända efter en arkeologisk förundersökning sommaren 1999 som avsåg att utreda medeltida lämningar invid Motala ström. När arkeologerna från Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet under ledning av projektledarna Göran Gruber och Fredrik Molin kunde konstatera att de stött på en mängd stenåldersfynd, fick det arkeologiska projektet en ny inriktning som ingen förväntat sig. De fortsatta arkeologiska utgrävningarna som sedan genomförts från 2000 fram till 2019, med några års uppehåll emellan, har satt en helt ny grund för Motalatraktens historia. Denna nya kunskap om traktens tidiga "rötter" i äldre stenålder, har gett nya ramar som även sätter nytt ljus på tidigare kunskap om Motalas historia som huvudsakligen byggd på skriftliga källor med start från tidig medeltid. Idag vet vi att området kring Motala ström vid Vätterns utlopp varit samlingsplats med en kontinuitet på 9 000 år, vilket gör Motala till en mycket intressant historisk plats.

Arkeologisk utgrävning i kanaljorden.

Denna nya kunskap om de äldsta rötterna i stenåldern utgör en viktig hörnpelare i detta projekts undersökning att utreda förutsättningarna för ett biosfärområde i Motala. Följande framställning av Motalatraktens kulturvärden nedan bygger på relativt färsk data och analyser samt få källor och begränsad litteratur då det gäller den förhistoriska tiden i Motala. Detta kan komma att behöva justeras vartefter nya kunskaper växer fram i framtida arkeologi och historieforskning.

5.1 Kulturhistorisk utveckling

5.1.1 Stenålder i Motala

Mesolitikum 10 000 – 4 000 f.Kr., Jägarstenålder.

Under denna tid livnärde sig människorna på jakt, fiske och insamling av växter. De flesta var säsongboende och flyttade runt mellan olika boplatser när årstiderna växlade. Stenåldersmänniskan lärde sig utnyttja olika ekologiska nischer och anpassade sig till de förutsättningar som rådde vid tillfället. Man samlade bland annat nötter, rötter, bär, blad, insekter och ägg m.m. och förmodligen var kött och fisk hälften eller mindre av maten man åt. Men påverkan av de lokala förutsättningarna

var antagligen stor. Man använde lokala råmaterial, flinta och kvarts men också trä, ben och horn. Det hände mycket i landskapet men inte så mycket rent materiellt. Det var en omvälvande tid och mycket lång i jämförelse med vår egen tidsperiod.

Inlandsisen smälter och Vättern blir en havsvik

När senaste istiden började smälta bildades en stor issjö av smältvattnet som vi benämner Baltiska Issjön, 14 500 – 11 500 år sedan. Denna issjö fick ett abrupt avslut då sjön tappades vid norra Billingen ut mot västerhavet. På ungefär ett år sänktes sjön med 25 meter då enorma 10 000 kubikkilometer vatten forsade ut i havet. Ett innanhav, som vi kallar Yoldiahavet, 11 500 – 10 700 år sedan bildades i stället för issjön. Vättern blev en havsvik i detta innanhav. Inlandsisen var tung och pressade ner jordskorpan och efterhand som isen försvann började landmassan höja sig.

Två fynd av de första östgötarna har konstaterats från denna Yoldiahavstid. Ett av fynden är från en plats utanför Tåkern i närheten av Omberg. Det andra fyndet är lämningar på kanaljorden i Motala, vilket kunnat dateras till ca 11 200 f.Kr. Vid dessa två fyndplatser saknas spår av fasta lämningar eller boplatser. Arkeologerna tror att dessa besökare ägnade sig åt fiske eller jakt och att det var ganska kortvariga besök.

Fornvättern bildas ca 8 000 f.Kr.

Med fortsatt landhöjning bröts kontakterna med västerhavet och Yoldiahavet övergick till att bli en sötvattensjö. Detta stadium benämns Ancylussjön, 10 700 – 10 000 år sedan. Den tidigare havsviken Vättern blev genom landhöjningen en insjö, först med ett utlopp troligen vid Billingen. Med tiden försvann även detta utlopp och detta stadium av Vättern benämns för Fornvättern. Från denna tidpunkt har också lämningar hittats i kanaljorden i Motala. En del fasta fiskelämningar som hittats från denna tid tolkar arkeologerna som att man återkom till samma plats vid flera tillfällen. Även om man nu befann sig nära iskanten, är det p.g.a. en klimatomställning ganska varmt i luften ungefär som den värme vi har idag. Detta innebär ökad växtlighet för viltet och då följer människorna med. Det var mycket små befolkningsgrupper vid den här tiden som följde viltet norrut. Eftersom det inte var någon större konkurrens om maten, kan ett rimligt antagande vara att man även drevs av ett intresse att upptäcka och utforska landet norrut samtidigt som man följde efter viltet.

Motala ström bildas ca 7 200 f.Kr.

Genom fortlöpande landhöjning, se avsnitt 6.3.1.5 och underrubrik Fornvättern, steg vattennivån i Fornvätten. Gamla boplatser kom under vatten och nya fick byggas vartefter stranden flyttades uppåt. Vättern som tippade söder ut, då landhöjningen var snabbare i norr, orsakade det förlopp som sedan bildade Motala ström, Vätterns enda utlopp. Detta skedde ca 7 200 f.Kr. och vid denna tid bodde det människor i området. Händelseförloppet var säkerligen dramatiskt och kan betraktas som en naturkatastrof vilket säkerligen skapade stor uppmärksamhet. Ungefär samtidigt som tiden då Motala ström bildas, kan det sensationella fyndet med skallar som låg i botten av en liten sjö intill strömmen, dateras. Två skallar låg panna mot panna och två skallar hade monterats på pålar. Totalt

hittades ben från tio vuxna personer och ett spädbarn. Intill skallarna låg bland annat delar av redskap, djurben, stickor och stenflisor.

Motala ström

Strategiskt läge vid Motala ström

Centralområdet vid Motala ströms utlopp från Vättern hade ett mycket bra strategiskt läge, med fantastiska kommunikationsmöjligheter att bland annat kunna ta sig till trakterna i nuvarande Västergötland och de stenåldersgrupper som fanns där, goda fiskemöjligheter vid strömmen, jaktmöjligheter i omgivande skogar och närheten till havet för marint fiske och kontakter med Östersjömänniskorna. Ser man på bosättningarna invid strömmen utmed Strandvägen i Motala, är det ett vidsträckt område med lämningar. Räknas också bosättningarna på norra sidan strömmen, vid Verkstadsvägen, kanaljorden och en ekdunge invid nuvarande resecentrum, är det ca 100 meter boplatslämningar från mesolitisk stenålder, d.v.s. jägarstenåldern.

Bosättningar året runt

Vid utgrävningarna på Strandvägssidan fanns det 7 hyddor, några lite större och några mindre. På Verkstadsvägen fanns det 6 hyddor på ena sidan och ytterligare 4 hyddor på andra sidan, sammanlagt 10 hus vid Motala ström. Det har varit permanenta hus men alla fanns inte samtidigt där, men människor har bott bofast här. Byggnaderna var 8-10 meter långa och 6-8 meter breda och rätt stadiga stolpbyggda hus. Några hus var troligen bebodda på vintern. Arkeologernas analyser pekar på att det har varit aktiviteter året runt på den här platsen. Analyserna bygger på hur fisk tagits upp under olika årstider, bär och fröer från olika säsonger och det vilt som man fångat och ätit. Man konstaterar också att det inte behöver vara samma människor som vistas här året runt, men att det utförs aktiviteter under alla årstider vid dessa permanenta bostäder. Det senast undersökta området är Stenavadet 500 meter väster från Strandvägen längs Vätterns södra strand. Här har man funnit hus med härd i mitten, plats där man slaktat och hanterat djur.

Träfföremål från stenåldern är sällsynta

Hantverk - fiske och jakt

När det gäller hantverk så har man hittat stora områden "slagplatser" där stenhantverk utförts. Det mer anmärkningsvärda är hantverkslämningar av horn och ben som hittats tack vare den gynnsamma miljön för bevarandet av de benföremål som hittats. Några hundra ljusterspetsar i ben och horn finns bland lämningarna, flöten, nätsänket m.m. har hittats. Allt detta är producerat på platsen, vilket konstaterats genom isotopanalyser. Det är avancerade ben- och hornhantverk tillverkade av skickliga hantverkare som hittats. Detta område är således mycket speciellt. Här finns också bevarade lämningar av jaktspetsar med pilspetsar i flintaegg och olika typer av fågelpilspetsar. Ca 1 000 föremål i ben och horn har hittats, vilket möjliggör fler vetenskapliga analyser. Vardagsföremål såsom olika handtag, mejslar, silar och pryglar har bevarats i strömmen, vilket gör platsen väldigt unik och ökar kunskapen om stenåldersmänniskorna.

Gravskick

På platsen har även begravningar skett vid boplatsen. Under väldigt lång tid har man begravt och deponerat människoben här under boplatsens hela period 6 000 – 5 000 f.Kr. Många gravskick finns representerade. Vid denna geografiskt långsträckt boplats har ca 400 dateringar gjorts om boplatsen utan avbrott i dateringsskalan. De som är begravda här är alla östgötar, men behöver inte vara uppväxta på platsen som är en samlingsplats för många.

Vidsträckt samlingsplats unik i Sverige, kanske också i Nordeuropa?

Vid en summering av de arkeologiska fynd som hittills grävts fram, kan man konstatera att det i Motala funnits en mesolitisk samlingsplats vid stenåldern. Här har resurserna varit optimala, många bostäder, specialiserat hantverk, lokal rituell praktik och lokal produktion av de rituella föremål som använts samt begravningar. Denna plats i Motala är med stor sannolikhet en central samlingsplats och väldigt unik på det sätt att det här är en geografiskt vidsträckt plats på en kilometer med sammanhängande lämningar som sträcker sig med 2000-årig kontinuitet. Läger vi till den fortsatta utvecklingen fram till idag har platsen nyttjats kontinuerligt från stenålder till historisk tid under en period av 9 000 år

5.1.2 Brons- och järnålder i Motala

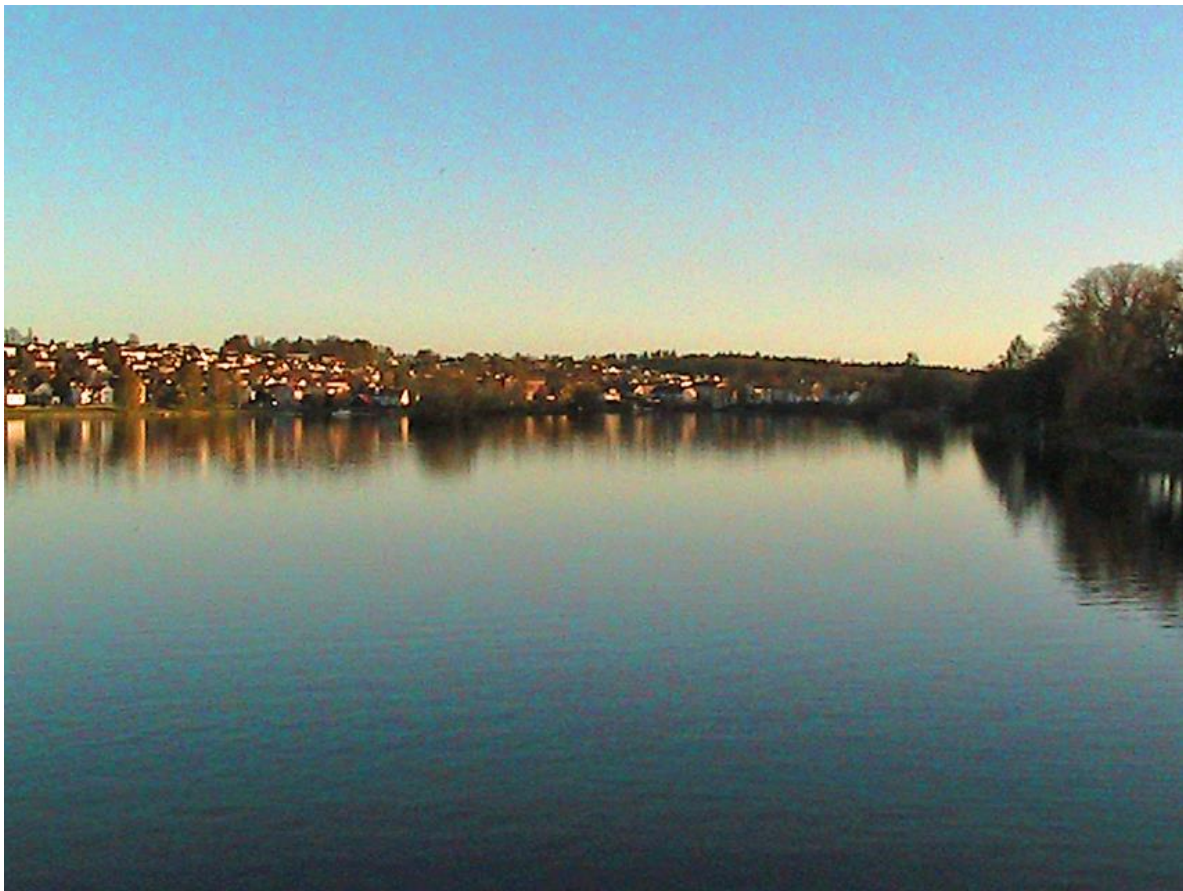
Bronsåldern 1 700 (2 000) f.Kr – 520 f.Kr i Sverige

Vi vet nästan ingenting om bronsåldern i Motala. Alla stenåldersfynd vid Motala ström gör det troligt att området var attraktivt även under bronsåldern. Det finns gravar, som inte är utgrävda och som troligen är från bronsåldern (eller sen stenålder), runt Nykyrka eventuellt även i Västgöteby, på Djurkällaplatån, och ovanför Jerusalemsbadet. Det finns mängder med fina hållristningar från bronsåldern i Norrköping och även intressanta i Hästholmen. Det borde finnas även här i Motala, men var?

Järnåldern i Motala

Järnåldern indelas i äldre-, romersk järnålder, folkvandringstid och Vendeltid samt avslutas med Vikingatid. Motala står med 3 fornborgar, från folkvandringstid, norr om Motala ström och Boren. Det innebär att befolkningen här har avsatt stora resurser för försvar mot invaderande grupper, troligen från öst. Från Vendeltid, känt för Uppsala högar, finns ett flertal högar och stensättningar i södra delen av vår kommun. Det visar att detta område var betydelsefullt. Eventuellt är Askahögen, mellan Hagebyhöga och Fivelstad, kungsgård från 700- eller 800-talet. Vi bor i Sveriges historia.

Hårstorpssjön, uppdamd del av Motala ström

5.1.3 Kulturhistoria från medeltid till reformationen

Någon djupare forskning av Motala har inte ansetts vara aktuell tidigare, innan de arkeologiska utgrävningarna gjordes med start 1999. Man ansåg tydligen att det var meningslöst att leta spår efter järnålder och vikingatid. Därmed är uppgifter om det medeltida Motala väldigt begränsade.

Det egentliga Motala fanns på båda sidor av Motala ström. Här låg Motala södra by, Motala norra by, Holm, Hårstorp, Vråknebo och Duvedal samt området vid brofästet som idag benämns som Gästis. Här var det tätt med verksamheter som kvarnar och fiskerianläggningar för lax och ål längs strömmen. Och så såg det ut från medeltid fram till början av 1900-talet. Det som utmärkte denna

trakt med fiske och kvarnar utmed Motala ström var att de människor som arbetade och bodde här, inte själva ägde anläggningarna.

Fredrik Ousbäck, den historiker som bl.a. uppdaterat redovisningen om Motalas medeltidshistoria, har delat in Motalas medeltid i fem perioder, som vi följer.

Period 1. Folkungarnas tid. Under tidig medeltid, 1100- och 1200- talet var det stormännen som ägde och kontrollerade verksamheten vid Motala ström. Kung Magnus Ladulås, ur folkungaätten, förlänade år 1288 riddaren Knut Mattsson bland annat en tomt i Motala med tillhörande fiske. Ägaren av Hårstorp var även ägare till Godegård med sin järnproduktion.

Ulvåsa

Heliga Birgitta i Ulvåsa:

Ungefär 10 km öster om Hårstorp ligger Ulvåsa, invid sjön Boren. År 1316 flyttar Birgitta Birgersdotter, mer känd som heliga Birgitta, in på Ulvåsa i samband med sitt giftemål med riddare Ulf Gudmarsson (Ulvåsaätten), lagman i Närke. Heliga Birgittas mor var Ingeborg Bengtsdotter av Folkungaättens (Bjälboättens) lagmansgren. Här var en näsborg, skyddad med vallgravar. Platsen kallas idag Birgittas udde. På denna plats hade heliga Birgitta roller som husfru och mor där hon födde åtta barn. Ulf Gudmunsson är omnämnd som riksråd år 1339. Heliga Birgitta tillhörde de

rikaste och mest inflytelserika i landet och var under en period hovmästarinna åt kung Magnus Erikssons unga drottning Blanka, Blanche av Namur.

Period 2. Ätten Sparre av Toftas tid. Ingeborg Ulvsdotter tillhörde en mäktig gren av Folkungaätten och gifte sig med Närkes lagman Knut Mattson Lejonbjälke. Hon blev emellertid änka och gifte om sig med Abjörn Sixtensson Sparre av Tofta. I ett brev från 1296 finns dokumenterad överenskommelse mellan Ingeborg Ulvsdotter och Abjörn Sparre av Tofta om gemensam äganderätt till vissa gods.

Här nämns Hårstorp för första gången. Haroxtorp, d.v.s. Hårstorp var ett tidigt medeltida godskomplex, med torp, tomter, kvarnar och fiskeriverk, var maktens centrum. Här var en näsborg med vallgrav och vindbrygga. Hårstorp var i släkten Sparre av Toftas ägo under ytterligare två generationer fram till Abjörns sonson, riddaren och marsken Karl Ulfsson bytte bort gårdskomplexet till Bo Jonsson Grip år 1369.

Period 3. Bo Jonsson Grips tid. Bo Jonsson Grip ägde en tredjedel av Sverige och hela Finland och var Sveriges rikaste man. När Bo Jonsson Grip blir ägare till Hårstorp år 1369, blir han ägare av det mesta av Motala. Efter en relativt kort period som ägare till Hårstorp, byter han år 1383 bort hela sitt fastighetsinnehav i Motala till Vadstena kloster. Det är i samband med denna affär som Hårstorp nämns som huvudgård av Motala.

Period 4. Vadstena klostrets tid. Förutom bytesaffären med Bo Jonsson Grip, hade kung Magnus Eriksson och drottning Blanka år 1346 testamenterat, genom gåvobrev, Vadstena kungsgård. I detta testamente ingick även "halva torpet Kårsby" och en del fiskevatten och fiskeanläggningar. Fisket med anläggningar var troligen det som senare skulle komma att kallas Kungsfisket. Laxfisket i Motala hade tidigare testamenterats till Vreta kloster. Perioden där Vadstena kloster var ägare av det mesta i Motala, varade i drygt 150 år fram till dess Gustav Vasa under reformationen konfiskerar klostrets alla egendomar.

Period 5. Den statliga perioden. Motala var i princip s.k. kronogods efter Gustav Vasas konfiskation. Gustav Vasa uppförde Motala hus vid södra brofästet till Stora bron. Detta område har i nutid benämnts Gästisområdet. Här bodde Gustav Vasa 1552 i samband med att han gifte sig med Katarina Stenbock i Vadstena klosterkyrka. Han anlade även Fålehagen med statlig hästuppfödning för armén.

5.1.4 Kulturhistoria reformationstiden till 1800-talet

En tid innan Gustav Vasas maktövertagande av riket, hade ett arbete påbörjats med att mer noggrant bestämma ägo gränserna för vad som var kronogårdar, skattegårdar och frälsegårdar. Under den äldre Vasatiden fortsatte en omfattande organisering av statsmakten bland annat genom att skapa jordeböcker för att få ordning och reda i statsmaktens skatteunderlag. En stor händelse i Motala under 1500-talet var under det nordiska sjuårskriget, när den danske fältherren Daniel Rantzau stoppades vid Motala ström år 1568. Det var förmodligen då näsborgen vid Hårstorp blev nedbränd, jämte många andra hus, bland annat kungsgården vid brofästet.

Efter det nordiska sjuårskriget följde en relativt lugn period som präglades av återuppbyggnad men också mer fokus på allmänningen norr om Motala by.

I Gustaf Vasas arbete med att stärka statsmakten byggde han upp en armé med start genom Arboga riksmöte 1536. Den organisation som skedde av denna uppbyggnad av armén benämns det äldre indelningsverket. Först bildades ryttarförband och därefter fotfolket. Den militära organisationen utvecklades efterhand under Stormaktstiden genom att rena landskapsregimenten bildades. Slutligen bildades det svenska Indelningsverket med ständigt knekthåll vid riksdagsbeslut år 1682.

I samband med detta gjordes detaljerade inventeringar av gårdarna i hela riket. Detta skedde för att bestämma deras skattekraft i form av hemman och hur ansvaret för att besätta rotarna respektive rusthållen med soldater skulle organiseras. Här genomfördes även en organisation för att avlöna officerare och befälhavare. Genom s.k. "beställningar" tilldelades en eller flera gårdar beroende på ställning i den militära organisationen. På så sätt hade ryttmästaren Lage Olofsson Oxehufvud vid Östgöta ryttare gården Hårstorp på beställning.

Charlottenborg invid Motala ström

Vid mitten av 1600-talet blev det allt vanligare att högre befäl i armén erhöll förlänningar på livstid som sedan gick över att bli ärftliga. Ett exempel på detta är den 29 årige översten och chefen för Östgöta kavalleriregemente Ludvig Wierich Lewenhaupt som år 1651 förlänades med bl.a. Vräknebo vid Motala ström och nära granne med Hårstorp. Här lät överste Lewenhaupt uppföra Charlottensborg, en påkostad slottsbyggnad som fick namnet efter hustrun, grevinnan Charlotte von Hohenlohe-Neuenstein. Även en storartad slottspark anläggs vid det magnifika slottet. När Hårstorps storhetstid var över tog Charlottensborg över, som det herresäte det var. Vid den här tiden blev gårdar som beboddes av adeln ett privilegium att fastställa sin gård som sätesgård. Säteriet var ofta ett gårdskomplex av spridda fräsegårdar där man hade befrielse från skatter. Ett exempel på en sådan gård är Lindesnäs, som blev sätesgård efter det att Mårten Hemmingsson blev adlad 1647 under namnet Lindeberg.

När den förmögne bankiren m.m. Louis De Geer kom till Sverige och bland annat hjälpte Sverige med ett lån till Älvsborgs lösen, tog järnhanteringen fart. Efter att ha blivit adlad 1641 kunde han förvärva egendomen i Godegård och kunde utveckla järn- och brukshanteringen enormt i Godegårds bergslag, som kan anses vara Sveriges första bergslag. Louis De Geer och efterkommande ättlingar skapade under 1600- och 1700-talet svensk gruv- och industrihistoria av rang. Inom vårt föreslagna Potentiella biosfärområde finns platsen De Geersfors, som fick namn efter sin ägare. Här påbörjades 1756 järnhantering då en knipp- och manufakturhammare för ämnen till spiksmidet flyttades från Godegårds bruk till denna plats längre söder ut utmed Godegårdsån.

Bergsbönderna som bedrev malmbrytning och järnframställning fick privilegium av Gustav Vasa att lyda under bergslag och att då betala skatt i järn och slippa tas ut i krigstjänst m.m. Detta gällde i vår trakt framförallt i bergslagen i Godegård och upphörde när järnmalmen tröt. Under landslag från 1691 gällde även gårdar i söder med masugn/hytta t.ex. Västra Rödja, Ånshult och Ringarhult.

Fler bruk som etablerades inom buffertzonen Karlsbysjöarna (se avsnitt 5.3.4) och kommit till under 1600- och 1700-talet, kan nämnas Karlström. Där startades på 1680-talet en bruksverksamhet med stångjärnshammare och masugn. Här är bruksmiljön med bruksgata, fördämningsanläggning delvis intakt. Ett annat bruk var Bona bruk som Godegårds bruks nye ägare Jean Abraham Grill anlade omkring år 1775. Här tillverkades stångjärn, halvfabrikat och verktyg.

Medevi Brunn

1678 grundades Sveriges första surbrunn av Urban Hjärne och friherre Gustaf Soop. Sedan dess har alla svenska regenter besökt och druckit av brunnsvattnet. De flesta byggnaderna i Medevi Brunn är byggnadsminnesförklarade och bland dessa kan nämnas brunnskyrkan, badhuset, lassarettet, Stora brunnsalongen och Sveriges äldsta hotellbyggnad. Mycket känd är också brunnsorkestern som bland annat leder den så kallade grötlunken, med anor från 1870-talet. Medevi Brunn är utpekad som riksintresse för kulturmiljövården.

Den traditionella grötlunken vid Medevi Brunn

5.1.5 Motalas kulturhistoria 1800-talet till nutid

Göta kanal vid Borenhults slussar med sjön Boren i bakgrunden

Göta kanal och Motala Verkstad

Baltzar Bogislaus von Platen står som staty i centrala Motala, det är det optimala valet av motiv för staden. Han föddes på Rügen, i nuvarande Tyskland, den 29 maj 1766 och dog i Christiania, Oslo, den 6 december 1829. von Platen gjorde karriär inom den svenska flottan, blev statsråd, vice amiral, greve och riksföreståndare i Norge. Det var en framgångsrik karriär, men för oss är anläggandet av Göta kanal viktigast. 1810 blev von Platen ordförande i det nybildade kanalbolaget, samma år påbörjades anläggandet av kanalen. Sveriges största byggnadsverk genom tiderna blev klart 1832. Utan Göta kanal hade inte Motala Verkstad eller staden Motala knappt funnits. Motalas solfjäderformade stadsplan är ett verk av Baltzar von Platen. 1822 anlades Motala Verkstad för underhåll av engelska mudderverk och produktion av slussportsdetaljer. Det blev grunden till ett av Sveriges första moderna företag, som bl. a. tillverkat 400 fartyg, 800 broar, 1300 lokomotiv, Uppsala domkyrka torn på 118 meter och enorma mängder med diskbänkar. Göta kanal är utpekat som riksintresse för kulturmiljövården.

Anläggandet av Göta kanal och Motala Verkstad medförde att brittiskt tekniskt kunnande överfördes till Sverige. Thomas Telford drog kanalens sträckning genom landskapet och Daniel Fraser blev

Motala Verkstads första ledare, 1822 - 1843. Påverkan var inte bara ett lyft för den tekniska utvecklingen i Sverige utan även på namngivningen i Motala Verkstads samhälle. Namn som Liverpoolsgatan, Frasersgatan och Englandsgatan (nuvarande Järnvägsgatan) är exempel på detta.

5.2 Kulturlandskapet.

Kulturlandskap är ett landskap som människor har påverkat på olika sätt. Näst intill 100 procent av landskapet inom det föreslagna Potentiella biosfärområdet är påverkat av oss människor. Holocen är benämningen av det geologiska epok som inleddes för ca 11 700 år sedan, då klimatet blev förhållandevis stabilt och gynnsamt för människan. Nu menar klimatforskarna att vi gått in i en ny geologisk epok, Anthropocen, där Anthro står för människa. Denna epok är till skillnad från tidigare epoker något som vi människor själva orsakat och har således inte uppstått på grund av förändringar i planeten jordens position i universum etc. Intressant i denna vår enkla studie i projektet är att människan har funnits i stort sett från början av Holocen, från att ha varit jägare och samlare fram till nutidsmänniska som nu upplever övergången till Anthropocen. Stockholm Resilience Centre, under ledning av Johan Rockström, har utvecklat ett koncept de kallar "Planetens gränser", där de menar att nio olika miljöproblem finns. Vart och ett av dessa miljöproblem har ett eget gränsvärde. Av dessa har vi idag passerat fyra gränsvärden, vilka är klimatförändringar, förlust av biologisk mångfald, förändrad markanvändning och kväve- och fosforflödena. När vi studerar biosfären ska vi utgå ifrån att allt hänger ihop. I detta avsnitt om vårt kulturlandskap försöker vi göra en mycket förenklad och kort belysning av hur vi påverkat vårt landskap, där det både finns positiv påverkan, såsom hävd av ängs- och betesmarker, och negativ påverkan där vi framförallt de senaste decennierna använt industriella metoder för att exploatera naturen.

Allmänt

Vårt kulturlandskap har formats under ca 9 000 år, vilket är en mycket lång tid. Under stenåldern var det små grupper av familjer som försörjde sig genom jakt och fiske. De första människorna förflyttade sig och anpassade sig till den natur de levde i. I Motala har det visat sig att bostäderna succesivt och tidigt blev permanenta i enkla hyddor och hus. Man levde mer både av och med naturen och lärde sig nyttja de ekosystemtjänster som naturen gav.

Som nämnts ovan vet vi mycket litet om övergången till bronsåldern och den bondekultur som växte fram denna tid.

Odlingslandskapet

Vår bygd är ett resultat av hävd som pågått sedan tiden omkring 6 000-talet f.Kr. då jordbruk och boskapsskötsel introducerades. I början var det troligen i mer lättarbetad jord man odlade i, men att man efter hand, med mer utvecklade verktyg och redskap med inslag av metaller. Både norra och södra Borensbygden har rika förekomster av fornlämningar, som vittnar om en befolkning under järnåldern. De kyrkor som finns i denna del av landskapet, såsom Vinnerstad, Ask, Ekebyborna och Kristberg, tyder på att välbärgade stormannafamiljer etablerat sig tidigt i denna trakt. Här utvecklades antagligen odlingslandskapet tidigt, men under lång tid var landskapet en mosaik av

åkermark, småsjöar och sumpmark samt mark med blandskog. Det var först under skedet då man skapade större jordbruksenheter genom att skifta marken, som man började dika ut marken och skapa den slätt vi ser idag.

Övergångsbygden och skogslandskapet

I de södra delarna av buffertzonen Karlsbysjöarna har en mosaik av mindre jordbruk växt fram medan landskapets huvudsakliga påverkan av människan är skogsbruket. Norr om det föreslagna Potentiella biosfärområdet ligger Godegård. Detta är ett område som nyttjats tidigt. Där har yxor från stenåldern och lämningar i form av gravar från järnåldern hittats. Men här har en bergslag utvecklades redan under tidig medeltid. Denna verksamhet med gruvor och järnhantering har troligen också påverkat bygden längre söder ut med den bruksmiljö som vuxit fram. I dessa omgivningar har Svedjebruket bedrivits in på 1800-talet. Svedjebruket har haft en central roll i den svenska skogsbygden och redan vid medeltiden förekom detta allmänt. Det som främst drivit fram svedjebruket är behovet av nyodlingar, som varierat över tid. Syftet med svedjebruk har dels varit att man velat kunna odla säd på svedjemarken eller för att kunna öppna upp marken för lövtäkt, slätter och bete. När sågverksindustrin växte fram under 1800-talet, upphörde svedjebruket i skogsbygden.

Kvarnstenar tillverkade vid Lilla Hals alldeles invid Vättern

Övergångsbygden intill Vättern

I bygden närmast Vättern var det bland annat användningen av den fina sandstenen utmed Vätternstranden som växte fram. Det var då inte en fråga om förvaltning av naturen, utan ett brukande i form av produktion. Främst var det kvarnstenar som de många kvarnarna var i behov av. Dessa hade etablerats vid Motala ström och trakterna runt Vättern. Ett fint odlingslandskap växte fram i de södra delarna med gårdar och byar som Norra Fredberga, Lindenäs och Djurkälla, vilka låg utmed eller nära Djurkällaplatåns distalkant. På senare tid, 1925, byggde författaren och nobelpristagaren Verner von Heidenstam sitt Övralid för sig och sin kärlek, danskan Katy Bang. Här bodde författaren de sista åren av hans liv. Idag är platsen en av Motalas högt uppskattade pärlor där man kan ta del av det Vätterlandskap som författaren njöt av i fulla drag.

Motala ström

Ett mycket stort ingrepp i Motala ström skedde när viktiga delar av det gamla Motala lades under vatten i samband med byggnationen av Motala kraftverk under åren 1917-1922. Forsar och fall dämades då upp och mängder av byggnader och anläggningar utmed strömfåran revs. En mycket enkel utgrävning av den gamla näsborgen vid Hårstorp genomfördes. Hårstorps dåvarande herrgårdsbyggnad flyttades till Östermalmsgatan. Någon ordentlig utredning och arkeologisk utgrävning av Motalas viktigaste kulturhistoriska plats gjordes av någon anledning inte. Därmed ligger viktiga uppgifter om Motala under järnålderstid och medeltid helt under vatten.

Motala stad

I takt med att folkmängden växte i industristaden Motala, bebyggdes de norra delarna ut och detta pågick sedan succesivt under förra seklet. Samuelsberg och Ekön intill Bondebacka blev nya bostadsområden. Under det s.k. miljonprogrammet åren 1965-1975 exploaterades området norr om Bispmotala, Ageneshög och Marieberg. På östra sidan om Motala byggdes bostadsområdet Charlottenborg ut under miljonprogrammet. Motala är idag den tredje största tätorten i Östergötland, där befolkningstillväxten planat ut. En större utveckling av infrastrukturen har skett under det förra decenniet där den nya 600 meter långa och vackra Motalabron byggts över det område som i folkmun kallats Skepparpinan.

6. Slutsats och tankar om framtida insatser

6.1 Slutsats och hur förverkliga tanken om ett biosfärområde?

De slutsatser som kan dras utifrån förstudiens resultat är att idén om att etablera ett biosfärområde inom Motala kommun har bemöts som positiva. Att Motalatrakten är ett område som uppfyller de kriterier på lämplighet som ställs på ett biosfärområde, anser vi att vår förstudie visar. Det är inte många platser som kan visa upp en bosättning med en 9 000-årig kontinuitet fram till våra dagar. Denna mänskliga närvaro har successivt påverkat landskapet, vilket är intressant att fortsatt fördjupa sig i, för att dra slutsatser och inriktning mot en långsiktigt hållbar utveckling. Förslaget vi lämnar och

benämner som "Potentiellt biosfärområde", uppfyller de krav som ställs på storlek för att kunna uppfylla biosfärområde tre funktioner att bevara, utveckla och stödja. Området, både på land och i sjö, har stor betydelse för att bevara biologisk mångfald. Ett exempel som tagits upp är Vättern som mycket viktig dricksvattentäkt, som kan komma att behöva försörja mer än dubbelt så många människor som sker idag. Här har också hela Vätterns avrinningssystem en stor och avgörande betydelse, då Vättern till stora delar får sin tillrinning av nytt vatten via grundvattnet.

Vi bedömer att Motalas möjlighet att fungera som försöksområde för att främja en hållbar utveckling som mycket stora, trots att viktiga intressenter har varit väldigt avvaktande för detta projekt. Då kulturhistoriska utvecklingen avhandlades under ett seminarium, påtalades det intressanta faktum att Motala varit en samlingsplats som från början alstrade mycket kreativitet som resulterat i många innovationer. Utvecklingen av området har ofta visat att "makten" funnits utanför trakten och att Motalatrakten mer betraktats som en resursplats, vilket kan ha gynnat kreativitet och innovationer. När det gäller intresse och Motalas förmåga att ta sig an de uppgifter som faller inom ramen för ett biosfärområde är vi övertygade om att Motala skulle kunna bli ett gott tillskott i "biosfärområdesfamiljen".

6.2 Några förslag till åtgärder

- En fördjupad analys av föreslaget s.k. "Potentiellt biosfärområde" behöver göras. För detta behöver Motala kommun, eventuellt med bidrag från andra intressenter, tillsätta resurs som kan fullfölja en sådan analys och sedan presentera detta i en förstudie som uppfyller UNESCO:s krav på ansökan att bli biosfärkandidat.
- En organisation för en blivande biosfärkandidat behöver etableras. Här föreslår vi att en religiöst och politisk oberoende intresseförening bildas förslagsvis på samma sätt som närliggande Biosfärområde Östra Vätterbranterna.
- Till stöd för ett fortsatt arbete att etablera i biosfärområde som denna förstudie föreslår anser vi att mer officiella kontakter med Biosfärområde Östra Vätterbranterna skapas. Vi bedömer att ett sådant samarbete skulle kunna vara utvecklande för hela Vätterregionen och de båda länen Jönköpings och Östergötlands län.

TANKAR OCH IDÉER KRING HÅLLBAR UTVECKLING INOM ETT BIOSFÄROMRÅDE

Utveckla tillgängligheten till Motalas natur och kultur, både digital och fysiskt samt gör detta utifrån ett jämlikhetsperspektiv.

Utveckla samarbete mellan **kommun och lokalsamhället** (näringsliv och föreningsliv) att på ett nytt sätt tillgängliggöra en kontinuerlig översiktsprocess där intressenter inom aktuellt område får att tidigt fånga upp behov och idéer som i slutänden kan ge beslutande underlag som stärker legitimiteten och effektiviteten i planeringsprocessen.

Utveckla en modell för hur biosfärområdet skulle kunna samarbeta med **landsbygdsutvecklingen**. Här borde man utgå från det redan etablerade nätverket för "Smultronställen" och då lägga till värdefulla natur- och kulturobjekt. En karta skulle kunna tas fram både digitalt och på papper samt presenteras på exempelvis engelska och tyska som bidrar att informationsmaterialet blir mer tillgängligt för alla besökare, även för de som inte är svensktalande.

Samarbeta med den regionala utvecklingsplaneringen och skapa ytterligare fokus på **kollektivtrafik** i hela landskapet, både för boende och besökare anpassad till turistsäsongen för den senare nämnda gruppen.

Utveckla samarbete med **näringslivet** och verksamhet där som stödjer positiva miljö- och klimatåtgärder, som t.ex. Svensk Plaståtervinning. En modell för hur konsumenter ska förhålla oss till plastförpackningar etc. kan kanske tas fram gemensamt för att testa och utveckla.

Ett besökscentrum typ naturum skulle kunna tas fram där landskapsutvecklingen och de geologiska, natur- och kultur-värden som finns, visualiseras. Ett samarbete med t.ex. Statens Geologiska Institutet (SGI) och Riksantikvarieämbetet skulle kunna inledas för att skapa och utveckla information för allmänheten där arkeologiska resultat förtydligas i ett visuellt landskap.

7. Referenser

Litteratur:

- 1 Guide till Naturen i Motala kommun
- 2 Guide till Motala Verkstad och Göta kanal
- 3 Vandring i Bruksbygd, Tjällmo – Godegård
- 4 Natur Kultur Miljöer i Östergötland, Länsstyrelsen i Östergötlands Län 1983, Planeringsavdelningen
- 5 Isälvsfält kring norra Vättern, Karl Erik Bergsten, Lund 1943 (Doktorsavhandling)
- 6 Motala 100 år, Motala historia utgiven av Motala kommun 1981

Internet/hemsidor mm:

- 7 Skyddad Natur, Naturvårdsverket: <https://skyddadnatur.naturvardsverket.se/>
- 8 Länsstyrelsen i Östergötland, Skyddad natur: <https://www.lansstyrelsen.se/ostergotland/natur-och-landsbygd/skyddad-natur.html>
- 9 Statens geotekniska institut (SGI): <https://www.swedgeo.se/>
- 10 SMHI, Fakta om Vättern: <https://www.smhi.se/kunskapsbanken/hydrologi/fakta-om-vattern-1.4730>
- 11 Vätternvårdsförbundets hemsida: <https://www.vattern.org/>
- 12 Biosfärprogrammet Sverige: <https://biosfarprogrammet.se/>
- 13 UNESCO Biosfärområden Sverige: <https://www.unesco.se/vetenskap/biosfaromraden/>
- 14 Biosfärområde Östra Vätterbranterna: <https://www.ostravatterbranterna.se/>

Naturskyddsföreningen
Motala

Förstudie av förutsättningarna för ett biosfärområde i Motala kommun
Statliga bidrag till Lokala Naturvårdsprojekt är medfinansiär för genomförandet av detta projekt

*Slutrapport upprättad av Naturskyddsföreningen i Motala
Projektledare: Rolf Ström, e-mail: strom.rolf@gmail.com*

Naturskyddsföreningen
Motala

Line Holgerson, ordförande

Hemsida: motala.naturskyddsforeningen.se

Facebook: www.facebook.com/motala.naturskyddsforening